

מחקרים טופוגראפיים*

מאת

ב. מזר

ו' ערי נחלת דן

תוצאותיו של הסקר הארכיאולוגי, שנערך על-ידי יוסף נוה¹) בח'רבת אל-מקנע, קידמו את פתרונה של אחת הבעיות הקשות ביותר במחקר הטופוגראפיה-היסטורי של ארץ-ישראל, שהיא: זיהוין של עיר-הפלשתים עקרון ושל ערי דן באזור של נחל שורק (ואדי א-צ'ראר). הסקר השיטתי, שהיה מלווה רישום מדויק של שרידי הבנייה הגלויים לעין וכן ליקוט חרסים בכל שטח התרבות, העלה תמונה בהירה למדי על צביון של העיר וביצורה. במידה שניתן להסיק מסקנות מתוך סקר ארכיאולוגי שיטתי, בלא חפירות — מסתבר, שהעיר נוסדה בשלב קדום של תקופת הברזל הקדומה (המאות ה"ב—ה"א לפסה"נ), שימי שגשוגה והתפשטותה חלו בתקופת הברזל הקדומה ג' ובתקופת הברזל התיכונה (המאות ה"ה—ה' לפסה"נ), ואילו בתקופת הפרסית — אפשר בתחילתה — היא ירדה מגדולתה ונהפכה לתל-חרבות. נתונים אלה מתאימים יפה לעקרון המקראית, אך במיוחד ראויה לציון העובדה, שהאתר עלה בממדיו על כל התלים ושטחי-החרבות האחרים מתקופת הברזל, שנתגלו עד היום בארץ-ישראל. תחום העיר, המוקף חומות, בח'רבת אל-מקנע הוא 160 דונם בקירוב, וגם מחוץ לחומות הגלויות לעין מצויים מבנים שונים, כפי הנראה שרידים של מגדלים ופרוורים. תשומת-לב מיוחדת מעוררים גם שרידי המבנה הגדול בשלוחה הצפונית, המתנשאת מעל לתל (אולי מקום האקרר-פוליס) וכן שרידי שער-העיר על מגדליו במרכז החומה הדרומית. נוסף על כך יש לציין, שח'רבת אל-מקנע נמצאת על אם דרכי-תחבורה חשובות, וסביבתה מצטיינת במיתותהם גבוהים ובקרע פוריה.

הנתונים הארכיאולוגיים והעדויות מן המקרא ומהמקורות החיצוניים מת-

* ר' ידיעות, ח', עמ' 35 ואילך; 105 ואילך; י', עמ' 73 ואילך; י"א, ג—ד', עמ' 35 ואילך; י"ב, עמ' 91 ואילך.

1) ידיעות, כ"א (תשי"ז), עמ' 178 ואילך.

נחלת דן בתקופת שלמה

קופת המקרא מצטרפים למסכת אחת, המחייבת את זיהויה של עקרון עם ח'רבת אל-מקנע, כפי שהציע נוה, למרות הקושי הכרוך באיתורם של אחוזת עקרון מימי החשמונאים וכפר היהודים עקרון מימי אבסביוס⁽²⁾; ובדרך זו (2) ר"י. נוה, שם, עמ' 193 ואילך. יש לקוות, ששרידי עקרון המאוחרת תתגלנה בזמן מן הזמנים בסביבות ח'רבת אל-מקנע. אבסביוס (באונ' 72, שו' 6

מתבטלות ממילא הצעות הזיהוי הקודמות של עקרון ואלתקה, לרבות הצעת אולברייט לזהות את עקרון עם קטרה³) ואת אלתקה עם ח'רבת אל-מקנע⁴), וכן הצעתו של כותב הטורים האלה לזהות את עקרון עם תל אל-בטאשי⁵). שהרי לא זו בלבד, שאין להעלות כלל על הדעת, שעקרון, אחת מערי-השלטון הפלשתיות ומרכז יישובי גדול, היתה הרבה יותר קטנה ופחותה בחשיבותה מאלתקה או מכל עיר אחרת באזור של נחל-שורק, אלא שבעקבות איתורה של עקרון עם ח'רבת אל-מקנע מוצדקת גם קביעת מקומה של תמנה בתל אל-בטאשי⁶), ומתקבלת תמונה סבירה של הטופוגרפיה ההיסטורית של האזור כולו. והודות לכך נעשה ברור יותר במיוחד תיאור גבולה הצפוני של נחלת יהודה, קר-גבול, הנמשך לארכו של נחל שורק: "...וירד בית שמש ועבר תמנה ויצא הגבול כתף עקרון צפונה ותאר הגבול שכרונה⁷) ועבר הר הבעלה⁸) ויצא יבנאל והיו תצאות הגבול ימה" (יהושע ט"ו, י"א).

עם בדיקת הבעיות הכרוכות בשאר הערים שבאזור נחל שורק יש לתת את הדעת, בראש ובראשונה, לרשימת ערי דן שביהושע י"ט, מ'—מ"ו. בר-שימה זו מוצאים אנו ארבע קבוצות של יישובים, או ביתר דיוק: ארבע מתוזות, המהווים בצירופם את "נחלת דן":

א) צרעה, אשתאול ועיר-שמש (היא בית-שמש) — בצפון-מזרח השפלה. בסביבת מוצאו של נחל-שורק מהר יהודה;

ואילך) מזכיר את הכפר Gallaa בקרבת עקרון, והכוונה לכפר הנטוש ג'ליא במרחק של ק"מ וחצי דרומית-מזרחית מח'רבת אל-מקנע.

Albright, *AASOR* II-III (1923), p. 1 ff. (3)

Albright, *BASOR* 15 (1924), p. 8; 17 (1925), p. 5 f.; *JBL* 59 (1940), p. 540 f.

5) ארץ-ישראל ב', עמ' 171; ור', ידיעות, ט"ז (תשי"ב), עמ' 51. תל אל-בטאשי נמצא בנחל שורק, כ-7.5 ק"מ מצפון-מערב לבית-שמש, וכ-5 ק"מ מח'רבת תבנה. שטחו של התל הוא כ-16 דונם, ושרידיו מעידים על יישוב גדול בתקופת הברזל ויישוב קטן יותר בתקופות ההלניסטית והרומאית. התל נבדק בשעתו על-ידי כותב הטורים האלה, בשיתוף עם הד"ר י. קפלן, ועל יסוד זה הוצע הזיהוי עם עקרון.

6) ר' י. נוה, שם, עמ' 194; J. Aharoni, *PEQ* 90 (1958), pp. 28 ff.; Z. Kallai, *VT* 8 (1958), p. 145

7) איתורו של יישוב זה כרוך בקשיים. לאחרונה הציע י. אהרונ'י, שם, עמ' 30, לזהותו עם התל הזעיר תל אל-פול; ור' עליו י. קפלן, ידיעות, י"ז (תשי"ג), עמ' 138; כ"א (תשי"ז), עמ' 206.

8) ברכס הגבעות של מע'אר, כמקובל על דעת רוב החוקרים, ור' להלן על בעלת.

(ב) שעלביק, אֵילון, יתלה, אֵילון (היא אֵילון בית חנן, מל"א ד', ט) — בסביבת עמק אֵילון;

(ג) תמנתה (תמנה), עקרון, אלתקה, גבתון ובעלת — באזור נחל שורק ומצפון לנחל;

(ד) יהד (בתרגום השבעים Ἀζωq), בני ברק, גת רמון ומי הירקון והירקון עם הגבול מול יפו — באזור ואדי מצררה ועד הירקון ועד תחום יפו. המחוז הראשון הוא תחום התנחלותם של בני דן (צרעה, ואשתאול) בקרבת תמנה, שהיתה עיר פלשתית — בימיו של שמשון (שופ' י"ג, א', כ"ה; י"ד, א' ואילך); ובמחוז זה נכללה גם בית שמש הישראלית (שמו"א ו', י"ב). המחוז השני היה מיושב יישוב מעורב במשך תקופת ההתנחלות, ועד ימיו של דויד נמשך בו המאבק בין בני ישראל לבין האוכלוסייה הנכרית: "וילחצו האמרי את בני דן ההרה כי לא נתנו לרדת לעמק; ויואל האמרי לשבת בהר חרס⁹) ובאֵילון ובשעלבים ותכבד יד בית יוסף ויהיו למס" (שופ' א', ל"ד—ל"ה)¹⁰). שני מחוזות אלה, על הערים הנכריות שנהפכו לישראליות, היוו בימיו של דויד חטיבה אדמיניסטרטיבית אחת. היא הנציבות השנייה ברשימת הנציבויות המיוחדות לשלמה בראשית מלכותו (מל"א ד', ט)¹¹). אשר לשני המחוזות האחרים בנחלת דן — נראה הדבר, שהם צורפו לממלכת ישראל בעקבות הרחבת גבולותיה של הממלכה לצד מערב על חשבון הטריטוריות הפלשתיות, כפי הנראה לאחר

(9) הוצע לזהות את הר חרס עם בית-שמש ואין להשערה זו על מה שתסמוך. על הר חרס ר' ז. קלאי, אנציקלופדיה מקראית, ב', עמ' 853.

(10) ידיעה סתומה נשתמרה בשמו"א ז', י"ד על הערים, שלקחו בשעתם הפלשתים ושמואל השיב אותן לישראל: "ואת גבולן הציל ישראל מיד פלשתים, ויהי שלום בין ישראל ובין האמרי". הזכרת עקרון וגת (היא גתים) במקור זה מעוררת את המחשבה, שהכוונה כאן למאורעות המעורפלים, הכרוכים במאבק בין אפרים ובין יושבי גת בפרק-הזמן שקדם למלוכה הישראלית; ור' ב. מזר, ספר אסף, תשי"ג, עמ' 357 ואילך.

(11) במחקר על החלוקה האדמיניסטרטיבית של ממלכת ישראל, שעדיין לא ראה אור, ניסיתי להוכיח, שסדר הנציבויות שבמל"א ד' משקף למעשה את תהליך הכיבוש שים של ממלכת ישראל ואת התפשטותה ההדרגתית משני עברי הירדן, ולבסוף — את הפרדתה של ארץ בנימין מאפרים בימיו של דויד. סברתי זו נתקבלה גם על דעתו של ש. ייבין (ר' ערך "דויד" באנציקלופדיה המקראית ב', עמ' 632—633, וכן Cross—Wright, JBL 75 (1956), p. 216 Kallai, VT 8, p. 160 n. 3 ור' גם

כיבושה של גת (היא גתים) ולאחר שגזר ובנותיה סופחו לממלכת ישראל בתחילת מלכותו של שלמה¹²). ובוודאי מרמזת הכללתה של עקרון ברשימת ערי דן על כך, שמלכות עקרון החופפת, כנראה, מבחינה טריטוריאלית את המחוז השלישי, הכירה במרות העליונה של ישראל, ולמעשה סופחה לממלכתו של שלמה. ההנחה, שהרשימה היא מתקופתו של שלמה מסתברת יפה לאור המקורות המקראיים והנתונים הארכיאולוגיים. וקודם-כל מצויים אנו לשים לב לעובדה, שלאחר ההתפלגות היה המחוז הראשון — היינו, הערים צרעה, אשתאול ובית-שמש — חלק בלתי-נפרד של ממלכת יהודה; ופירוש החבר, שבפרק-זמן מסוים — כנראה, בשלב מאוחר של מלכות שלמה — הוצא מחוז זה ממסגרתה של נחלת דן וסופח ליהודה, פעולה, שהיתה מלווה ביישובם של בני יהודה בעריו¹³). כן ראוי לציון העובדה, שגבתון, הנזכרת בין ערי המחוז השלישי, והיא אחת מערי הלוויים בנחלת דן היתה כבר בימי השושלת של ירבעם מבצר פלשתי (גבתון אשר לפלש-תים, מל"א ט"ו, י"ז). ואולי ניתן להסיק מסקנה גם מהזכרתה של בעלת במחוז השלישי (יהושע י"ט, מ"ד — אחרי אלתקה וגבתון), אם אמנם נכונה היא הסברה, שהכוונה לעיר-המבצר בעלת, שהוקמה על-ידי שלמה בעת

12) מקורות המקרא אינם מניחים מקום לספק, שבטריטוריה של גזר ישבו בני אפרים בתקופת ההתנחלות, ולכן סופחה למחוז אפרים על-ידי שלמה; ור' יהושע ט"ז, י"ג, י'; שופ' א', כ"ט; דה"א ז', כ"ח. ביהושע ט"ו, י' נאמר: "ולא הורישו את הכנעני היושב בגזר וישב הכנעני בקרב אפרים עד היום הזה ויהיו למס עובד". ברשימת ערי הלוויים נזכרת גזר בין ערי אפרים (יהושע כ"א, כ"א). אשר לגת — גתים — ר' מאמרי ב"ספר אסף", תשי"ג, עמ' 361 ואילך; אנצ' מקראית ב, עמ' 574. 13) צרעה ואשתאול נכללות בערי המחוז השני של יהודה ביהושע ט"ו, ל"ג, וכן נזכרות בדה"א ב', כ"ג; ד', ב' משפחות הצרעני והאשתאולי שמוצאן מקרית יערים, וודאי הכוונה למשפחות יהודיות, שהתיישבו בצרעה ובאשתאול. וכבר רחבעם ביצר את צרעה כאחת מהערים למצור ביהודה (דה"ב י"א). אשר לבית שמש, הרי זיקתה ליהודה מתבררת מרשימת ערי הלוויים (יהושע כ"א, ט"ז), והיא נזכרת כבית-שמש ביהודה במל"ב י"ד, י"א — י"ג (בימיו של אמציה) ובדה"ב כ"ח, י"ח (בימיו של אחז). בקשר לכך מתעוררת השאלה, מתי נבנתה עיר-המסכנות בבית-שמש (שכבה IIa), בניגוד לדעתו של גרנט (Grant—Wright, *Ain Shems Excavations* V, p. 15; Cross—Wright, *JBL* 75 (1956), pp. 215 ff.) ראשית בניינה בתחילת ימי דוד (ר' גם Aharoni, *VT* 8, pp. 149 ff.; *VT* 9, pp. 244 f.). הנני נוטה לאחרה לפרק-זמן מאוחר של מלכות שלמה. וזהו, לדעתי, עיר-הלוויים בית-שמש שביהודה.

ובעונה אחת עם גזר ובית־חורון, לשם הגנה על דרכי הגישה לירושלים מצד מערב (מל"א ט', י"ז—י"ח)¹³ א) ולבסוף כדאי לציין, שגת־רמון שבמחוז הרביעי, המופיעה גם ברשימת ערי הלוויים בנחלת דן, שאותה הצעתי לזהות עם תל אל־ג'רישה, חרבה בימי מסעו של שישק ולא נבנתה מחדש¹⁴).

קביעת זמנה של רשימת ערי דן ביהושע י"ט תלויה גם—ובעיקר— בהארת הרקע ההיסטורי של רשימת ערי הלוויים ביהושע כ"א ובדה"א ו'. אם נכונה היא ההנחה, שערי הלוויים אינן אלא מרכזים אדמיניסטרטיביים וערי מסכנות, שבנה שלמה¹⁵ והושיב בהם לוויים "לכל מלאכת ה' ולעבודת המלך" (דה"א כ"ו, ל'—ל"ב), הרי ניתן ללמוד גם מכאן על זמנה של רשימת ערי דן, שכן, מצד אחד, כל ארבע ערי הלוויים בנחלת דן—אילון, גבתון, אלתקה וגת־רמון—נזכרות ברשימה הנדונה (יהושע כ"א, כ"ג—כד), ומצד שני, יש עדות לכך, שלאחר התפלגות הממלכה עזבו הלוויים את עריהם בישראל והלכו ליהודה (דהי"ב י"א, י"ד).

המסקנה הנובעת מתוך האמור למעלה היא אפוא, שרשימת הנציבויות במל"א ד' היא מימי דויד וייחסה לשלמה בראשית מלכותו, ואילו רשימת ערי דן ביהושע י"ט וכן רשימת ערי הלוויים ביהושע כ"א הן מימי שלמה, היינו, הזמן שבו הגיעה ממלכתו לשיא גדולתה. בסוף מלכות שלמה צומצם השטח של נחלת דן, עם סיפוחו של המחוז הראשון ליהודה, בעוד שלאחר ההתפלגות, כלומר, בימי ירבעם ורחבעם, פסק השלטון הישראלי במחוזות השלישי והרביעי, ודאי בעקבות מסעו של פרעה שישק¹⁵ א) והחלשתה של ממלכת ישראל. דן הפסיד את מעמדו כחטיבה יישובית־אדמיניסטרטיבית במרכז הארץ; בני דן התערבו בשבטי ישראל אחרים—ביהודה, בבנימין ובאפרים—והשם דן נתייחד לעיר ליש־דן ולמחוזו בצפון הארץ, שנכלל בארץ נפתלי.

13 א) אין ספק בדבר, שיש לחפש את בעלת בקרבת הר הבעלה, ולפיכך הציע י. קלאי (ידיעות, י"ז, עמ' 63) לזהותה עם מע'אר, ואילו י. אהרונ' (שם, עמ' 30) העלה את האפשרות לאתרה בקטרה, שהיה בה יישוב ניכר בתקופת הברזל; ור' י. קפ"ן, ידיעות, י"ז, עמ' 142.

14 ר' "ארץ־ישראל", א (תשי"א), עמ' 46, הערה 5.

15 על הנחתו זו של המחבר בעקבות קליין ואולברייט, המייחסים את הרשימה לימי הממלכה המאוחדת, ר' מאמרי, העומד להתפרסם ב־VT Supplement. 15 א) במסעו לכד שישק—בין השאר—את גזר ואת אילון. הראשונה חרבה ולא נבנתה מחדש, ואילו אילון נבנתה על־ידי רחבעם כאחת הערים למצור (דהי"ב י"א, י').

אגב, דבר זה משתקף — בין השאר — בברכת משה (דב' ל"ג, כ"ב). המסקנה האחרת, הנובעת מתוך הדיון על רשימות ערי דן וערי הלוויים בנחלת דן, היא, שבבואנו להציע זיהויים לערים, הנזכרות ברשימות אלה עם תלים או חורבות, מן ההכרח הוא, שבאתרים יימצאו שרידים, ובמיוחד שברי כלי-חרס, מתקופת הברזל הקדומה ג' (המאה ה' לפסה"נ).

אחת הערים החשובות במחוז השלישי של דן היא גבתון, הנזכרת גם ברשימת ערי-הלוויים. בשעתו העלה פון-ראד הצעה מוצלחת לזיהויה עם תל אל-מלאה, כ-5 ק"מ ממערב גזר, על-יסוד ניתוח המקורות המקראיים, הנוגעים לשתי ערי מבצר אלו¹⁶). בתל נישא זה, המשתרע על גבעה מבודדת השלטת על הסביבה כולה, נמצאו חרסים מכל התקופות ההיסטוריות, ובמיוחד מתקופת הברזל הקדומה והתיכונה¹⁷). נראה, שיש למצוא סמוכים להצעתו של פון-ראד גם בתעודות סרגון. מתוך האנלים של מלך אשור זה אנו למדים, שבמסעו הצבאי נגד מלכות אשדוד בשנת 712 לפסה"נ כבש את גת (ראס אבו חמיד ליד רמלה), אשדוד ואשדוד-ים. וכפי שהראה תדמור¹⁸), יש לייחס למסע זה גם את התבליטים מבית המלך בח'ורסבד, המתארים את כיבושן של הערים Ga-bu-tu-na, היא גבתון, ו-Am-qa-[ar-], ru-[na] (היא עקרון¹⁹). נתונים אלה מאפשרים לנו לשחזר את המסע במידה רבה של וודאות. נראים הדברים, שצבא אשור עבר בדרך הים, המוליכה לאורך השרון והפונה מאפק ללוד, ומשם המשיך בהתקדמותו, דרך גת (ראס אבו חמיד) וגבתון (תל אל-מלאה), לעקרון. מכאן יצא צבא סרגון מערבה, כדי להלחם באשדוד; ואכן הצליח לכבוש אותה ואת אשדוד-ים, ואילו חיל אחר פנה דרומה-מזרחה, לשפלת יהודה, ולכד את עזקה²⁰). אם נכונה היא ההנחה, שלפי מקורות אלה מקומה של גבתון הוא בין גת ובין עקרון, הרי יש בהם הוכחה נוספת לזיהויה של גבתון עם תל אל-מלאה. לאור הנחה זו ניטיב להבין את הנסיונות החוזרים ונשנים של מלכי ישראל (מל"א ט"ו,

G. von Rad, *PJB* 29 (1933), pp. 30 ff. ר' 16

17 ר' ידיעות, ט"ז, ג'—ד' (תשי"ב), עמ' 49.

18 ר' תדמור, ידיעות י"ח (תשי"ד), ע' 140 ואילך, ובפרוט *JCS*, H. Tadmor, (1958), p. 83

19 ר' E. El-Amin, *Sumer* 9 (1953), pp. 21 ff. וכן תדמור, שם, עמ' 83 הערה 243.

20 ר' תדמור, שם, עמ' 81 ואילך.

כ"ז; ט"ז, ט"ו) להשתלט על אותה העיר, ששמרה על דרך חיונית, והיא אחד ממבצריהעזו של מלכות עקרון.

בעיות קשות יותר מתעוררות בקשר לזיהויה של אלתקה (Ἐλθεω) בתרגום השבעים), אף היא עיר במחוז השלישי של נחלת דן ועיר לוויים (יהושע ט"ו, מ"ד; ביהושע כ"א, כ"ג—אלתקא). המקור העיקרי, שממנו שואבים אנו ידיעות על מקומה של אלתקה, הוא האנלים של סנחריב²¹, שבהם מתאר מלך אשור זה בפרטות את מסעו הצבאי הגדול לארץ־ישראל בשנת 701 לפסה"נ. בהבדל מצבאות קודמו, סרגון, הגיעו צבאות סנחריב מן החוף הפניקי, כנראה בדרך של חוף הים בפחוות דאר, לאזור יפו, שהיה נתון בזמן ההוא למרותו של מלך אשקלון. הוא כבש את הערים יפו, בני־ברק, אזור ובית־דגון והתקדם דרומה, כנראה, בדרך הקצרה והנוחה ביותר לאשדוד, כדי להתייצב מול חילות מצרים, שהוזעקו לעזרה על־ידי בעלי הברית האנטי־אשורית, חזקיהו מלך יהודה וצדקא מלך אשקלון. המערכה הגדולה ניטשה בשדה Altaqu, היא אלתקה, וסנחריב הצליח להנחיל תבוסה קשה למצרים. לאחר מכן לכד סנחריב את אלתקה ואת תמנה וכבש בסערה את עקרון, שבשעת המבוכה, שקדמה למסע סנחריב, תפסו בה את רסן־השלטון שרי העיר, שהצטרפו לברית האנטי־אשורית והסגירו את מלכם פדי, שהיה נאמן לאשור, לידי של חזקיהו מלך יהודה. מן האזור של נחל שורק פנה צבא אשור לשפלת יהודה, ובכך התחילה פרשת הפלישה האשורית למלכות יהודה.

מתוך התיאור של סנחריב יוצא, שמקומה של אלתקה הוא בקו המסילה הראשית, המוליכה מסביבות יפו ובית דגון דרומה לפלשת ובסמוך להסתר עפית הדרך ממנה מזרחה לערי נחל שורק (ובכללה תמנה) ולעקרון. אין מקום לסברה, שגם צבא סנחריב וגם צבא מצרים סטו מן המסילה הראשית מזרחה.

וכשאנו באים לאתר את מקומה המדויק של אלתקה לאור כתובת סנחריב ומקורות המקרא, הרי מן ההכרח לחשוב בשורה הראשונה על אתר חשוב בדרך מיבנאל צפונה לבית־דגון, מצפון לנחל שורק ומצפון־מערב

21) ר' התרגומים של Luckenbill, *The Annals of Sennacherib* (1924); Oppenheim, apud Pritchard, *ANET*, p. 287 f. סקירתי ב"ארץ־ישראל", ב' (תשי"ג), עמ' 172 ואילך.

להר הבעלה, הוא תל א־שלאף. תל זה, ששטחו כ־25 דונם, נמצא בקרבת הכפר הנטוש קביבה, כ־4 ק"מ צפונית־מזרחית מיבנה, ליד צומת של שתי דרכים עתיקות, היוצאות מיבנה: האחת נמשכת ישר צפונה לבית־דגון, בעוד שהשנייה פונה לרמלה וללוד. תל זה נבדק על־ידי י. קפלן²²), שליטת בו חרסים רבים מתקופת הברזל הקדומה והתיכונה וחרסים מועטים מתקופת הברונזה המאוחרת ומהתקופות הפרסית וההלניסטית. נראה אפוא, שזיהוייה של אלתיקה עם תל א־שלאף מתקבל על הדעת גם מבחינה ארכיאולוגית, ויש בכך משום השלמה לזיהויי רובן הגדול של הערים בנחלת דן, הידועות לנו מן המקרא ומהמקורות החיצוניים מתקופת המקרא²³).

22) ידיעות, כ"א (תשי"ז), עמ' 199 ואילך. בסיוור, שערכתי עם ה"ה י. נוה וז. קלאי בתל א־שלאף ב־16 באבגוסט ש. ז., אושרו במלואן תוצאות הסקר של ד"ר קפלן. כל שטח התל מכוסה חרסים אופייניים לתקופת הברזל התיכונה, המעידים על יישוב גדול במיוחד במאה הח' לפסה"ג. כן ליקטנו חרסים אופייניים לתקופת הברזל הקדומה, ובכללם חרסים פלשתיים. — מן הראוי עוד לציין, כי הצעת הזיהוי של אלתיקה עם שטח־החורבות הקטן במע"א, שאותה מביא אָבל ב־GP II, p. 313, ושעליה חזר מ. נאור, ארץ־ישראל ה' (תשי"ט), ע' 127—128, אינה מתקבלת על הדעת משום בחינה. אָבל מסתמך בהשערותו על אחד משמות הואלי שבמע"א, והוא אב־טאקה ("אבי החלון"), בלבד.

23) על בית־שמש ראה י. אהרונים, BASOR 154 (1959), pp. 35 ff. המביא נימוקים ארכיאולוגיים נוספים לקביעת זמנה של השכבה IIa בימי שלמה.